

zán izgalmassá a könyv, ahol befejeződik. Mert itt villan föl egy igazi szintézis esélye, ahol lehetőség nyílna a depriváció kérdésének komplex gazdaság- és társadalomtörténeti, sőt, politikatörténeti szempontú vizsgálatára.

Bokor Ágnes szerint az első (felszabadulás utáni) modernizációs hullámot a felemáság jellemezte, mivel: „1. csak bizonyos, kitüntetett gazdasági ágakra korlátozódott, 2. de ezekben is csak jóval korábbi nyugat-európai színvonalat hívott életre, 3. a szovjet modell változtatás nélküli követése szükségszerű diszfunkciókkal járt, 4. a szűkebb értelemben vett társadalmi modernizáció elsősorban a várost és nem a falut, a köz- és nem a magánszférát érintette. E felemáságot a szakirodalom egybehangzóan a nem organikus fejlődés velejárójaként interpretálta.” A második (a 68-as reformhoz kapcsolódó) modernizációs hullám viszont hamarosan megtorpan, egyúttal „... a felszabadulás utáni korszak e második modernizációs hulláma sem hozott létre olyan társadalmi-gazdasági környezetet, amely a modernizáció önmozgását biztosító feltételeket tartalmazná, emiatt egy újabb modernizációs impulzus elodázható, de el nem kerülhető.”

Nos, alighanem valahol itt kezdődne a lényeg, ami felsejlik Bokor Ágnes könyvének anyagában, szövegében, ám a depriváció jelenségének ilyen szempontú, társadalom- és gazdaságpolitikai, sőt, politikai kölcsönös meghatározottságainak elemzésére már nem kerített sort a szerző. Azok révén pedig alighanem valószínűsíthetőek lennének tendenciák is, azaz föltehetően lehetőség nyílna bizonyos társadalom- és gazdaságpolitikai folyamatok, politikai döntések várható hatásainak mérlegelésére a deprivációs folyamatok erősítése vagy visszaszorítása terén. És érzésem szerint valószínűleg meglepő, a közfelfogástól erőteljesen eltérő eredményeket hozhatna egy ilyen jellegű további vizsgálat, ami a mai helyzetben, a társadalmi-gazdasági kibontakozás programjának megfogalmazása után nemcsak kívánatos, de szükséges is lenne.

Mindehhez egy jelzést még hasznosnak tűnik idézni Bokor Ágnestől, aki szerint: „... a hierarchikusan tagolt társadalmakban az alul lévők mindig szegények, illetve depriváltak a többiekhez képest. Bármilyen sokat is költsön egy ország szociálpolitikára, bármilyen széles hatókörű is legyen az, a szegénységet nem lehet szociálpolitikával megszüntetni, csak enyhíteni.” Azt hiszem, mi mintha ezt a tanulást sem fontoltuk volna meg igazán... (Magvető.)

SZÁVAY ISTVÁN

A modernizációról szólva

KULCSÁR KÁLMÁN: A MODERNIZÁCIÓ ÉS A MAGYAR TÁRSADALOM

Napjainkban a reformgondolat reneszánszát éli. Hosszú idő után most ismét a közvélemény érdeklődésének középpontjába került a változtatás mikéntjének kérdésköre: ma már nemcsak a közgazdászok és politológusok szűkkörű eszmecseréinek témájaként szerepel, mint akár csak néhány évvel ezelőtt is, hanem szélesebb nyilvánosságot kapott. Ez nem véletlen: a hétköznapi tudat számára is egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a hetvenes évek prosperitásának megtorpanása, sőt visszajára fordulása csaknem mindenki számára érzékelhető életszínvonal-csökkenést eredményezett. Szociológiai fölmérések egzaktnak bizonyítják, hogyan élük át a társadalom különböző rétegei ezt az időszakot, s jól dokumentálják azt is, hogy a családok nagyobb részének milyen módon (mellékállások, túlmunkák vállalása, a nem közvetlenül létrementartásra fordított kiadások drasztikus visszafogása stb.) kell biztosítania nemcsak szinten maradását, de sok esetben egyszerű megélhetését is. Helyzetüket nehezíti, hogy az állam — a gazdaság vérkeringésének felfrissítése érdekében — hozzálátott a redisztribúció újraszabályozásához, ami főként abban nyilvánul meg,

hogy fokozatosan megvonja az egyéntől a nem alapvető szociális támogatásait. Sok esetben ez áremelkedések formájában jelentkezik, amelyet az ún. bérkiegészítések csak csekély mértékben kompenzálhatnak; a jövedelemhez jutás lehetőségei viszont továbbra is nagyon aránytalanok maradtak. Mindez gyakorlatilag azt jelenti, hogy az állam — az ésszerűsítés jogos szükségszerűségén túl — a gazdaság problémáit bizonyos fokig az egyén szintjére szorítva akarja megoldani, ami olyan feszültségeket okoz, melyek sokszor kimondott vagy kimondatlan elégedetlenségekben nyilvánulnak meg.

Az egyén persze csupán a maga látóköre alapján érzékelheti a nyolcvanas évek válságtüneteit. A *jelenség* ugyanis már nem leplezhető tovább előtte, hiszen a saját bőrén tapasztalja korábbi életszínvonalának fokozatos romlását, megélhetési gondjainak szaporodását, de látja az ellátás egyre gyakoribbá váló problémáit, alapvető áruk hiánycikké válását, az egyáltalán kapható termékek minőségével kapcsolatos gondokat. Mindezek egyre jobban fölkeltek érdeklődését a *lényeg* iránt: végső soron mi okozza ezeknek a problémáknak akuttá válását? A kielégítő válasz azonban mindeddig nem vagy csak csekély részleteiben került nyilvánosságra.

A gazdaság irányítói, a közgazdászok és a politikusok természetesen mindezt maguk is érzékelik, hiszen éppen ők azok, akiknek a kibontakozás alternatíváit fel kell tárniuk. Egyre nyilvánvalóbbá válik azonban, hogy erre irányuló törekvéseik nem vezetnek kellő eredményre. Tényszerűen bizonyítják ezt a statisztikai összeállítások is: gazdaságunk termelékenysége, hatékonysága az utóbbi két évtized mélypontjára süllyedt. Éppen e negatív trend miatt időszzerű volna levonni az ebből adódó következtetéseket, s adekvát magyarázatot kellene adni arra, hogy miért nem hoznak eredményt a jelenlegi reformelképzelések. Be kellene már végre látni, hogy a reform érvényesítésének mostani — sok tekintetben felemás — gyakorlatja nem megfelelő, és azt is, hogy ennek elsődleges oka az elvi koncepció hiányosságaiban s emiatti megalapozatlanságában keresendő. Ezt az utóbbi időben több helyzetelemzés (pl. Bauer Tamás írásai) is diagnosztizálta, és kifejtte: olyan új szempontokat fölvető elgondolások megvalósítására van szükség, amelyek bizonyos, mindeddig tabuként kezelt problémákkal való szembesülést (így pl. a pártiránvítás szerepe a gazdaságban és a társadalomban, az ideológiai szféra dominanciájának kérdése stb.) sem kerülnek meg. Ma már egyértelműen látszik ugyanis, hogy gazdasági-társadalmi gondjaink mögött a nyilvánosság számára eddig interpretált összetevőknél sokkal mélyebb és lényegesebb okok húzódnak meg, s ezek az okok főként a politikai mechanizmus működésében keresendők. Szélesebben értelmezett reformprogramra van ezért szükség, mint a jelenlegi, mert több jeből is érzékelhető: ha nem kerül sor mielőbb ennek a gyökeresen új szemléletű koncepciónak a deklarálására és tényleges érvényesítésére, akkor könnyen előfordulhat, hogy az évek óta elhúzódó válság, ami a felszínen főként a gazdasági életben jelentkezik, de sokkal áttételesebb annál, végleg irreverzibilissé válik. Ennek pedig beláthatatlan társadalmi és politikai következményei lehetnek.

Az imént említett sok összetevős, globális reformprogram egyik meghatározó tényezőjét jelenti a *modernizáció* kérdésköre. A struktúraváltás szempontjából ugyanis alapvető kérdés, hogy miként lehetséges a gazdaság és társadalom, valamint az ezeket egybefogó politikai rendszer modernizációjának megvalósítása. Kulcsár Kálmán akadémikus tanulmánykötete ezt a problémakört teszi vizsgálat tárgyává.

A társadalomtudománnyal foglalkozó szerző mostani tanulmányaiban — érthető módon — a társadalom felől közelíti meg a modernizáció problémakörét, de szükségszerű, hogy érintőlegesen (néhol direkt módon) előkerüljön a politikai rendszer és a gazdasági élet működésének vizsgálata is. E tanulmányok jórészt történelmi alapon ágyazottan társadalmi folyamatokat elemeznek, emellett vizsgálják a jog, a társadalom-, a gazdaság- és a szociálpolitika keretein belül érvényesülő modernizációs törekvéseket is.

Kulcsár tanulmányaiban a modernizáció problémája sajátos kelet-közép-európai megközelítésben kerül elő. E perifériális helyzetűdőt függvényében ugyanis a mo-

dernizáció — az általános fogalmi tartalmán túl — minőségileg mást jelent, mint a centrálisnak tekintett nyugat-európai államok esetében, mivel a térség fejlődésének (történelmileg a XVI. századtól kimutatható) „elkanyarodása” azt eredményezte, hogy — Kulcsár szavaival —: „...a modernizáció folyamata a periférián elhelyezkedő társadalmakban a megkésettység következményeinek kiküszöbölésére irányuló törekvésként jelent meg.” Ez az elmaradottság a centrum-periféria relációjában mindig egyfajta kényszerű hátrányt jelentett, s jelent még napjainkban is Kelet-Közép-Európa országai számára, ezért ennek leküzdésére (fözlárkózás) gyakran olyan válaszlépések születtek, s néha még ma is születnek, amelyek messze nem vették, illetve veszik figyelembe az objektív endogén feltételeket, viszonyokat. A „külső minta” jelentőségének megnövekedése (ti. a nyugati mintáé = „veszternizáció”), sokszor görcsössé váló érvényesítési vágya ezért felszínessé, így gyakorlatilag teljesen illuzórikussá teszi a modernizációs elképzelések realizálását. A kívülről sugárzott „mintát” ugyanis egy távolról sem fogékony, megmerevedett, önkritikára képtelen belső struktúrára nem lehet ráerőltetni. „Az eredményes modernizáció olyan struktúrában mutatkozik meg — írja erről Kulcsár Kálmán —, amely az adott ország feltételeire épülve képes a változó külső körülményekhez alkalmazkodva rugalmasan működni, olyan társadalmi struktúrát alakít ki, amely — minden összetevőjében — bázis lehet a folyamat továbbhaladása számára, olyan politikai rendszert igényel — s ez a közép-kelet-európai régióban történetileg különösen fontos —, amely képes a változások következményeképpen adaptálni az új viszonyokhoz.” Majd utóbb: „A modernizáció sikere nem csupán egy működőképes modern gazdaság felépítését jelenti, hanem azt, hogy az adott társadalomban kialakuljanak a gazdasági és társadalmi értelemben vett autonóm továbbfejlődés feltételei.”

A modernizáció kérdésköre — ebből is látszik — sokkal bonyolultabb, összetettebb, mint első megközelítésben látszik. Érvényesülésének döntő tényezője annak a belső feltételrendszernek a megléte, amely egyáltalán fogékonnyá teszi a gazdaságot, a társadalmat, de magát az államot és a politikai rendszert is a korszerűsödéssre. Kulcsár Kálmán széles körben elemzi e feltételek összefüggéseit, részletesen körülírja megjelenési módozatait. Mostani munkája éppen azért kiemelkedően fontos, mert — ismereteink szerint — első ízben vállalkozott Magyarországon a modernizációs folyamatok komplex, tudományos igényű vizsgálatára. Legnagyobb érdemét az adja, hogy a téma többoldalú földolgozása során kísérletet tett e folyamatok modellszerű leírására is. Gyakran elvonttá váló fejtegetéseiből azonban — sajnos — hiányzik a konkrét válasz arra, hogyan lehetne e modellt a sajátos magyar viszonyokra adaptálni, s miként lehetne a modernizációs folyamatot napjaink gyakorlatában megvalósítani. Tudjuk, hogy egy elméleti megközelítésnek nem feladata a programadás, mégis szükségesnek tartjuk, hogy valamiféle fogódzót adjon a gyakorlati törekvések elősegítéséhez. Egy absztraktív föltáró munkával ugyanis elvi síkon meg lehet találni a kibontakozás üdvöztőnek tartott útját, ennek azonban valóság-beli érvényesítése koránt sem biztos, hogy megoldható. Mindezt azért hiányoljuk, mert úgy véljük: jelen körülményeink között éppen olyan vizsgálatokra volna szükség, amelyek ténylegesen is a politika gyakorlati kiütkeresését szolgálják. Ez alapvető feladata mindazoknak, akik valamilyen formában befolyásolhatják a politika alakulását.

Kulcsár Kálmán kötetét olvasva ezért — az előbbieik hiányában — sorra megválaszolatlan kérdések vetődnek fel a jelenlegi válsághelyzetünkől kiutat kereső olvasóban. Legfőképpen az — a könyvben válasz nélkül hagyott — égetően aktuális kérdés izgatja, hogy megvannak-e igazából a feltételek a mai Magyarországon a modernizációs folyamatok komplex végigviteléhez? Mert az már most is könnyen belátható, hogy az eddig részleteikben megjelenő változtatási törekvések csupán részeredményeket hoztak (vagy még azt sem), ami bizonyítja, hogy a gazdaság vagy akár a politikai rendszer részreformja magának a struktúrának a korszerűbb működését nem képes biztosítani.

További kérdés: megvan-e széles körben az *akarát* a korszerűsítéshez? Úgy tűnik ugyanis, hogy ennek egyik alapföltétele: a gondolkodásmód mélyreható reformja (ami az egyéni és kollektív tudat megújulását, nyitottá, fogékonytá s ezzel együtt önkritikussá válását, azaz a „reformtudat” kialakulását jelenti) hazai viszonyaink között még nem valósult meg. E kívánatos változás bekövetkezéséhez tudniillik olyan viszonyok szükségesek, amelyben — többek között — nem lehet bürokratikus-hatalmi eszközökkel megakadályozni az új kezdeményezések érvényesülését.

Hogy ez ténylegesen realizálódhasson, gyökeresen meg kell változnia a hatalmi és végrehajtó apparátus reformhoz való hozzáállásának is. Az átalakítás sok helyen ugyanis (pl. az államigazgatás egyes területein) nem vált ki osztatlan lelkesedést, mivel a globális reformprogram végigvitele olyan privilégiumok és helyzeti előnyök fölszámolását vonná maga után, amelyekről egyes funkcionáriuscsoportok — partikuláris érdekeik folytán — nem szívesen mondanának le. Veszélyeztetve érzik helyzetüket, pozíciójukat, emiatt minden reformkezdeményezés elől mereven elzárkóznak. Felső ezért, hogy a változtatási törekvés e csoportok igen jelentősnek tartható ellenállása miatt kellő hajtóerő nélkül gyorsan kifulladásra kerül.

Áttételesen ehhez kapcsolódnak az olvasóban felöltő újabb kérdések is: vajon kellően nyitott-e a mai magyar társadalom a lényeges változások befogadására? Kellően fölkészített-e az egyén arra, hogy képes legyen rugalmasan alkalmazkodni a változó körülményekhez úgy, hogy a szükségszerűen bekövetkező esetenként negatív irányú megrázkódtatásokat sérülés nélkül át tudja vészelni? S vajon a jelen társadalmi struktúra tud-e törés nélkül alkalmazkodni mindehhez?

A modernizáció aktuálpolitikai megfontolásainál elengedhetetlen, hogy ezeket a kérdéseket (s még a többi, itt nem említett problémát) megválaszoljuk; mindenre kiterjedően fölmérjük a bennük rejlő összefüggéseket, kiszűrjük a lehetséges ellentmondásokat. Csak ezek alapján képzelhető el egy olyan reális és konstruktív programnak a megfogalmazása, amely kiutat képes biztosítani lassan már kritikussá váló helyzetünkéből.

Ebben a szituációban döntő szerepe van annak, hogy a *politikai rendszer* hogyan képes (egyáltalán képes-e?) a megújulásra, átöröklött, s még sok vonatkozásban máig érvényesülő torzulásainak fölszámolására. Nem véletlen, hogy Kulcsár Kálmán is külön tanulmányban elemzi a politikai rendszer túlsúlyossá válásának okait és következményeit, mert valószínűsíthető, hogy a formálódó reformkoncepció sikere éppen a politikai rendszer megújulási készségétől függ. A feladat kettős. Pokol Bélát idézve: „A szétszakadozott központi rendszerben létre kell hozni az egységet, másrészt a közigazgatásról leválasztott politizálást társadalmi méretekben fokozni kell, és az eltérő politikai vélemények kompromisszumokra hozására, illetve e politikai megegyezésnek az állami döntésekbe való bekapcsolására alkotmányjogi garanciákkal ellátott utakat kiépíteni.” (*Alternatív utak a politikai rendszer reformjára*. Valóság, 1986/12. 35.) Létre kell hozni tehát egy egységes, jól funkcionáló és megújult közigazgatást, emellett — ettől függetlenül — meg kell teremteni egy olyan érdekvédelmi szervezetrendszert, amely hatékonyan biztosíthatja a kollektív akarát érvényesülését, s amely egyúttal fórumot teremt az eltérő, de az eszmecsere során egyenrangúnak tekintett nézetek intézményesített ütköztetéséhez. A reform hatását erősíti ugyanis, ha az alternatívák megvitatása nyilvánosságot, a közvélemény pedig közvetlen (s nem formális) véleményezési, akarátérvényesítési szerepet kap. A politikai mechanizmus tettekig önkritikus átalakítása, a hatalmi struktúra demokratizálása, a nyilvánosság növelése, az ideológiai szféra visszaszorítása (lásd Gombár Csaba írását a *Kritika* 1987/3. számában) tehát alapföltétele nálunk a modernizációs törekvések megvalósulásának.

Ahhoz, hogy egyáltalán reális reformkoncepció születhessen, tisztában kell lenni a társadalom struktúrájával, annak valódi differenciáltságával, a társadalomban lezajló bonyolult folyamatokkal. Kulcsár írásaiban igen nagy teret szentel e probléma vizsgálatára, s ha nem is ad teljes, átfogó képet minderről (ez nem is lehet egy tanulmánykötet feladata), fontos kiemelni, hogy olyan új szempontokat vet föl (főként

a politika, a jogi szabályozás és a társadalom összefüggéseiről), amelyek továbbgondolása hasznosítható adalékot nyújthat a modernizációs elképzelések kimunkálásához.

Ez a könyv is világossá teszi, hogy a modernizáció gyors és átgondolt végrehajtása nélkül nem lehetséges a kibontakozás. De nyilvánvalóvá teszi azt is — a fenti reflexiók is mutatják —, hogy még több olyan, mindeddig megválaszolatlan probléma merül föl, amelyeket egy valóban akart mélyreható reformfolyamat, vagy ha szükséges, radikális átalakítás esetén nem lehet megkerülni. (*Magvető.*)

MAROSVÁRI ATTILA

